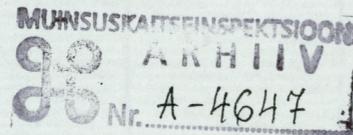




FRA. 5025.2.5675



AKTSIASELTS «EESTI RESTAURAATOR» LTD

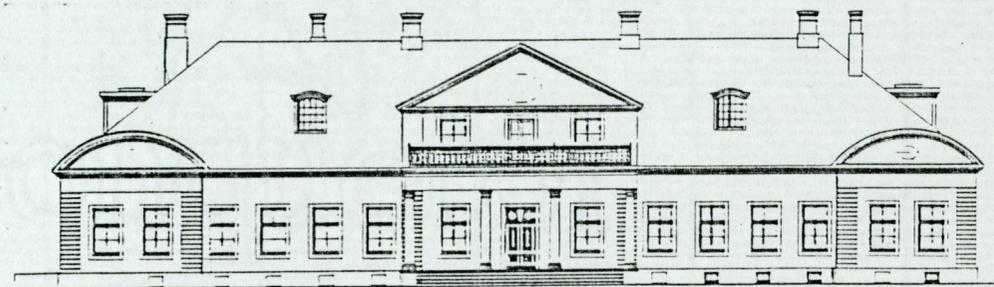
PROJEKTIBÜROO

Objekti aadress : Järvamaa, Koigi vald, Koigi.

Objekt : Koigi mõisa peahoone.

Tellijaja : Koigi Vallavalitsus.

Töö №95012



TEADUSLIKUD UURINGUD
Arhitektuur-ajalooline ülevaade

Tootmisdirektor

L.-H. Paiken

Peaarhitekt

A. Kann

Projekti juht

V. Kukkur

Tallinn, 1995.a.

KÖITE SISUKORD

A. SELETUSKIRI

1. Sissejuhatus.
2. Mõisa ehitusajalooline ülevaade.
3. Peahoone arhitektuuri kirjeldav analüüs.
4. Lõpetuseks.
Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus.
Fotode ja illustratsioonide nimestik.

B. FOTOD JA ILLUSTRATSIOONID

KÖITE KOOSTAS

Epp Kangilaski

Ehaugen →

- ajalooteaduste kand.

1. SISSEJUHATUS

Igäihele, kes tänapäeval on Tallinna-Tartu maanteel sõites jälginud möödavilksatavaid kohanimesid, on kindlasti tuttav ka Koigi. 71 km kaugusel Tallinnast jääb tee äärde Anna kihelkonnakirik surnuaiaga, 89 kilomeetril paistab uusehituste tagant Mõo mõisahoone, sajas kilomeetripost tähistab Koigit. Põlise küla kohale rajati Mõo mõisa kõrvalmõis, mis 18. sajandi keskel läks Grünewaldtide aadlisuguvõsa valdusse ja muutus üheks nende pärusmõisaks. V. Grünewaldtide nimega seostub ka meid huvitav ehitustegevus mõisas.

Järvamaa on põline asustusala, kus juba enne saksa-taani invasiooni 13. sajandi algul olid suured ja õitsvad külad. Vallutusaegse asustusaloo käsitlustes esineb reeglina tsitaat Läti Henriku kroonikast: "Aga Kareda küla oli tookord väga tore, suur ning rahvarikas...". Suure tõenäosusega võib arvata, et ka Koigi küla ajalugu ulatub tagasi muinasaega, ehkki esimene täpsem Järvamaa külade loend sisaldub alles Rootsi aja alguse vanuraamatutes. Asusid ju Kareda ning Koigi suhteliselt lähestikku Embere (Embri, Ämbri), hilisemas Peetri kihelkonnas.

Tihe küladevõrk Järvamaal oli otseselt seotud looduslike tingimustega - asusid (ja asuvad ka praegu) siin Eesti paremad põllumaad. Peetri kihelkonda, mis hõlmab Pandivere kõrgustiku tasase edelaserva, loetakse omakorda "Järva viljaaidaks". Siinseid maid hoidis ordu visalt enda käes, see-

4

järeel riik, kes neid läänistama hakkas põhiliselt alles 17. sajandil. Sellest tulenevalt iseloomustab Järvamaad suhteliselt hiline mõisate rajamine. Keskaega kuuluvad küll esimesed teated Mäo mõisast, v. Grünewaldtidega seotud Esna Peetri khk.-s ja Ahula (saksa k. Affel) J.-Madise kihelkonnas kuuluvad aga 17. sajandi rajamisjärku.

V. Grünewaldtide perekonnal on Eestis olnud mitmeid nimekaid esindajaid. Nii oli Johann (Iwan) Engelbrecht Grünewaldt (1796-1862) aastatel 1842-1858 tsiviilkuberner, samuti Eestimaa Kirjanduse Ühingu esimene president. Koigi mõisa Grünewaldtidest oli tuntuim Otto Magnus Grünewaldt (1801-1890), kes omas kammerhärri ja maanõuniku tiitleid ja oli ka Eestimaa Põllumajandusliku Ühingu esimene president 1839-1849. V. Grünewaldtide elu- ja tegevust kajastavad mitmed publitseeritud väljaanded¹, kuid märkimisväärselt suur on ka nende arhiivipärand, mida säilitatakse nii Tartu kui Tallinna arhiivides. Antud teemast lähtudes on järgnevalt käsitletud eelkõige Koigi mõisa ehituslooga seonduvat. Selleks pakkusid olulist materjali eelnimetatud Otto Magnus Grünewaldti käsikirjalised autobiograafilised märkmed². Olgu lisatud, et selle läbitöötamine meid huvitava ehitusalase ja mõisa endist arhitektuuri iseloomustava teabe väljanõppimiseks on aeganõudev ning jätab võimaluse edaspidiseks täiendavaks uurimistööks.

Mõisaansambli ajaloolist situatsiooni kajastavad plaanid Ajalooarhiivis Tartus. Samuti leidub nimetatud arhiivis

¹ vt. näiteks: Grünewaldt, O.v. Vier Söhne eines Hauses, Leipzig. 1900
Wrangell, G. Genealogie des Geschlechts von Grünewaldt, Reval 1913

² Eesti Riiklik Ajaloomuseum, D kogu, f.66, nim.1, s.100

5

Koigi mõisa härrastemaja ümberehitusprojekt 1910-11. aastast (f. 1687, nim. 1, s. 37). Riigiarhiivis sisalduv Koigi teemaline aines kajastab eelkõige Koigi 6 kl. algkooli, mis asus peale mõisate võõrandamist tööle härrastemajas, probleeme.

Elu-olust Koigi mõisas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul räägib kohalike elanike suuline pärimus, mille pani 1929. aastal kirja stipendiaadina Järva-Peetri kihelkonda külastanud R. Stockeby. Viimase poolt on esitatud ka võrdlemisi põhjalik Esna mõisas asuva v. Grünewaldtide perekonnasurnuaia ja kabeli kirjeldus. Ajaloolist traditsiooni Peetri, samuti nagu teiste kihelkondade kohta, säilitatakse Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

Lõpuks tuleks tähelepanu juhtida veel ühele asjaolule. Mõisanimetuseks on Koigi üpris levinud. Seda nime kannavad mitmed karjamõisad, aga ka keskaegsed mõisad Saare- ja Võrumaal. Lisaks Peetri kihelkonna Koigile on veel teine samanimeline mõis Järvamaal - Ambla kihelkonnas, rajatud 17. sajandil. Mitmeid sarnaseid jooni leidub Ambla ja Peetri kihelkonna Koigi nimeliste mõisate ehitusloos. Eksitusest hoidumiseks tuleb järgida kihelkondlikku kuuluvust, mis aga arhiividokumentides alati märkimist pole leidnud.

2. MÕISA EHTUSAJALOOLINE ÜLEVAADE

Põhjasõda, mis tõi rahvale kaasa palju ränki kannatusi, hävitas ka enamiku Eesti mõisatest. 1710-11 aasta katku-epideemia laastas järgnevalt kogu maad. "Katk tulnud Koerust Valila küla poolt Koigi poole, puhanud jalgu Sigapusma metsas katkuvil (kahe lohuga ohvrikivi)..." räägib sellest ajast rahvapärims. 1725.-1726.a. adramaarevisjoni andmetel oli Koigi külas 7 täiskasvanud meest ja 8 naist, lisaks lapsed ja vanad. Rahvarikkamad olid Sigapusma ja Ubakalu küla (Ubbakall). Eelnimetatud ning lisaks Sõrandu küla moodustasid 18. sajandi algupoole v. Stackelbergidele kuuluva Mõo mõisa kõrvalmõisa (Beigut). 1758. aastal ostis selle Johann Adam Grünewaldt ning rajas Koigi perekonnamõisa, kus tema järglased valitsesid kuni mõisate võõrandamiseni Eesti Vabariigi maareformiga.

Ahula mõisast pärit Johann Adam Grünewaldt leidis oma järglaste ülestähenduste kohaselt uue mõisavalduse tühja ja igava olevat. Majanduselu oli võrdlemisi kesisel järjel, märkimist vääriv oli suur Ubakalu küla vana kõrtsiga. Põldude, heina- ja karjamaade vahele jääv elumaja olnud kuuldevasti puidust, lihtne ja vähenõudlik ehitis, samuti kui vähesed majandushooned. Küllap see nii ka oli. 18. sajandi esimesel poolel, mil Põhjasõja järgselt puudusid võimalused esinduslikumate härrastemajade püstitamiseks, oli üldlevinud n.ö. 17. saj. mõisamaja tüüp - keskse mantelkorstna, tubade ning mittekõetavate kambritega puidust hoone. Pealegi oli Koigis tegemist kõrval-, mitte peamõisaga.

Olles valinud Koigi uueks perekonnamõisaks, alustas

7

Johann Adam Grünewaldt seal majanduse korraldamist ning mõisasüdamiku kujundamist vastavalt ajastu (s.o. 18. sajandi teise poole) võimalustele ja arhitektuurisuundumustele. Paarkümmend aastat hiljem iseloomustab A.W. Hupel Koigi mõisat kui heade viljapõldude, ilusa kivimurru- ja tulutoova kõrtsimajandusega valdust. Mõisas põletati telliseid ja lupja, töötas üks vesi- ja teine, hollandi tüüpi tuuleveski. Ehkki mõisal polnud märkimisväärset metsa, asus seal kena jahipiirkond. Grünewaldtide pärimuse kohaselt kujundati selleks mõisast lõunasse jääv soine ala. A.W. Hupeli kirjelduse juurde tagasi pöördudes olid mõisasüdamikus ka mitmed kivist ehitised, nende hulgas silmapaistvaim suur elumaja. Nii oli siis valminud algsel kujul meid huvitav peahoone, mille ehitamist kõik allikad üksmeelselt omistavad Johann Adam v. Grünewaldtile. Üldlevinud on ka ehitise dateerimine 1771. aastaga. Peahoone valmimist aasta võrra varem pakub aga oma autobiograafias Johann Adami pojapoeg Otto Magnus v. Grünewaldt. Tema teatel paiknes aastaarv "1770" keskmisel kolmest metallvõrest, mis kõrgele vundamendile paigutatuna ühendasid nelja sammast (posti). Palju gi jääb küsitavaks Otto Magnus Grünewaldti poolt kirja pandud hoone esialgsest ehitusloost. Osaliselt oli see rekonstrueeritud teiste (ema, 1765.a. sündinud Ubakalu peremehe Kiltre Hendriku) juttude põhjal. Seoses maja ehitamisega räägitakse veel "ühest välismaalasest ehitusmeistrist" ning hoonele lisatud 4 sambaga ja neid ühendavate võredega eenduvast osast, mis esialgselt kaetud õlgkatusega. Viimane oligi põhjuseks peahoone põlengule, mis sai salguse välgust süüdatud hobusetallist. Tulekahju hävitustöö terve härrastemaja juures ei olnud küll eriti suur, kuid oli aluseks sam-

maste ning võrede ümberpaigutamisele ja lammutamisele hülisemate ümberehituste käigus. Neid ümberehitusi aga järgnes ning vastavalt sellele muutus ka hoone ehituslik ilme.

Johann Adam Grünewaldt suri 1792. aastal ning pärandas Koigi mõisa poeg Johann Georgile. Ehkki viimane oli abiellunud Anna Christina v. Kurselliga saanud kaasavaraks Esna mõisa, viibis perekond rohkem Koigis, Tallinnas jne. Alles peale Johann Georg v. Grünewaldti surma 1817. aastal pöördus tema lesk Esna mõisa tagasi.

V. Grünewaldtide arhiivis leidub ka Koigi mõisa kirjeldus Johann Georg v. Grünewaldtilt kui ta värske omanikuna sinna saabus. Majandusliku iseloomustuse kõrval puudutab üks lõik mõisa hooneid "... Ma leidsin mõisa halvas olukorras olevat nagu see hiljutise laastava tulekahju järel oli. Elumaja, mille juurest tuli alguse oli saanud (vastuolu eelmise teatega tulekahju kulgemise kohta) oli samas seisundis nagu peale tulekahju, ilma et selle parandamiseks kopikatki oleks kulutatud. Tall-töllakuuri oli küll kohendatud, kuid hooletult ja halvasti tehtud..." Sellises olukorras süüdistab vastne mõisaomanik vööraid rentnikke, kes nähtavasti mõnda aega Koigis olid tegutsenud.

Ootuspärane on, et nüüd asub J.G.v. Grünewaldt ise oma varandust korrastama.

Ajaloomuseumi arhiivis säilib ehitusarve 1798. aastast, mille mõisaomanikule esitanud "Strandberg". Arve pole suur - 34 rubla 30 kop. ja kajastab tööd uste-akende juures esiku ukse piidad, aknapiidad ja 18 aknaraami, kuus toaust koos piitade ning katmisega (värvimisega?) jne. Loomulikult ei välista see arve ka suuremaid ning teistlaadseid töid

peahoone juures. Küll on aga selge, et põhjalikke ümber-ehitustöid on Koigi mõisas ette võetud 1811. aastast alates. Koigepealt rõhutab Otto Magnus v. Grünewaldt mitmel korral oma memuaarides, et isa, s.o. Johann Georg v. Grünewaldt, lasi mõisamaja ümber ehitada 1811-1812. Ümberehituse iseloomustamiseks kasutab ta sõnu nagu "radikaalselt", "täielikult". Tisleritöö arved 1811. aastast, signeeritud A. Bergsteini poolt on eelpooltoodust hoopis suuremad: 218 rbl. 40 kop., 125 rbl. 50 kop. ja aasta lõpus veel 105 rbl. 50 kop. arve. Ka töö on sellele vastav - tehti maja uksi (s.t. välisuksi?), 11 topeltust, kaks klaasust, veel uksi, aknaid, keldritrepp jmt. Tislerile jätkub tööd Koigi mõisamaja juures ka veel järgmisel aastal, ehkki väiksemas mahus, arve on seekord esitanud "Bodenstein". Ka on 1812. aastal parandatud ja uuendatud mööblit, millega oli tegev sadul- sepp B. Krahmer. Mööbli hulgas oli samuti 4 Peterburist toodud sohvat - see kinnitab O.M. Grünewaldti teadet, et isa toonud mööblit maja sisustamiseks Peterburist. 1812/13. aastast leidub veel mitmeid väiksemaid arveid J.G. Grünewaldtile - mööbli, aga samuti talli- ja piimaköögi akende parandamise eest. Eeltoodute kõrval esinevad arvetes veel mitmed käsitöölise nimed nagu tisler O.J. Bochmann, pott- sepp Loesch, klaasija Olander, müürsepp Jakobson, tisler Linde. Kahjuks pole aga selge, millise tööga ja kui suures mahus nad tegelemud on.

1823. aastal otsustas Johann Georg Grünewaldti lesk Anna Christina jagada perekonna valduses olevad mõisad - Esna, Koigi ja Laimetsa (Pilistvere kihelkonnas) poegade vahel õnneloosiga. Mõisaid oli kolm, poegi aga neli ning rahalise pärandusosaga pidi neist leppima üks. Koigit ja

Esnat hinnati võrdväärsete mõisatena (mõlemad 43000 hõberubla), Laimetsa hinnaks arvati 17000 rubla. Iga poja osa rahalises vääringus oli 11000 rbl., tütred said poole vähem. Neljas, mõisast ilma jääv poeg pidi rahalisele osakule liiksaks saama 3000 rbl. Loosimisel langes Esna mõis poeg Aleksandrile, Moritz sai Laimetsa ning Otto, kes tollal veel Pariisis loodusteadust õppis, Koigi mõisa. Otto Magnus von Grünewaldt, kelle mälestusi eespool kasutatud, oli 1801. aastal Koigi mõisas ka sündinud, suri aga 1890. aastal Peterburis. Perekonnakroonika järgi toodi tema põrm kodusurnuaeda "Müllersfeldti" Tallinnast ja sängitati oma esimese naise hauakünka kõrvale, kes siia oli maetud juba 30 aasta eest. Hauaküngas tähistati kõrgel soklil seisva poleeritud mustast graniidist ristiga. Sinna kõrvale maeti ka tema teine naine 1897. aastal. Perekonnasurnuaias on Otto Magnuse 5 poja ja 1 tütre haud.

1825. aastal võttis Otto Magnus v. Grünewaldt valitsusohjad Koigis enda kätte ja viis mõisa majapidamise uutele alustele. Kasvatati uusi põllukultuure, laiendati karjandust, aretati peenvillalambaid. Ta oli ka üks esimesi mõisnikke Eestis, kes loobus Koigis ja vahepeal omandatud Prandi mõisas teorendist (1846. aastal) ja rakendas mõisapõldudel palgasulaseid. 1847. aastal pidas O.v. Grünewaldt Eestimaa Põllumajanduse Ühingu ettekande, kus rääkis kogemustest mõisate teorendita majandamisel. Sellel kahtlemata edumeelsel ettevõtmisel olid ka oma varjuküljed. Mõisapõldude laiendamine tõi kaasa vanade külade ümberasustamise. Nii anti Prandi küla viiele talule uus maatükk Veskiaru soos raskesti ligipääsetaval kõrgendikul. Aru karjamõis

11

rajati talude asemel, ühel või teisel viisil kannatasid mõisapõldude laiendamise all kõik Koigi mõisa alla kuulunud vanad külad. Suure osa oma ajast veetis Otto v. Grönewaldt välismaal, küll õppides, küll hiljem õukonnas kammerhärri kohuseid täites, nagu näiteks suurvürstinna Helene Pavlovna reisisaatkonna liikmena.

Aktiivne majandustegevus Koigis tingis ka vastava hoonestuse ning tundub, et O.v. Grönewaldti ehituslikud plaanid leidsid eelkõige väljundi uute majandushoonete rajamisel ning vanade ümberehitamisel. Üks väike lõik tema märkmetest on küllalt iseloomulik - "... praegune hobusetall oli ait, praeguse aida lasin mina ehitada, ... häärber hobusetalli kõrval oli magasiait, teisele häärberile lasin ühe korruse juurde ehitada ..." jne. Kas kuulub sellesse ehitusperioodi Carrée (karjakastelli) rajamine, kus hooned piiravad neljakandilist siseõue ja kus leidsid asupaiga veiselaudad, suur lambalaut, söödakiün jmt.

Ka peahoone juures tuli üht-teist ette võtta. 1836. aastal toimunud ümberehitust peab O.v. Grönewaldt jällegi totaalseks, järgnevast selgub siiski, et tegemist on eelkõige ruumijaotuse muutmisega. Pere oli kasvanud, laste õpetajad, samuti lapsetüdrukud jt. teenijad tulid hoones ära paigutada ning seda tööd tuli juhendada "nooreks Tartu arhitektiks" tituleeritud Königsmani nimeline mees. Tartu ehitusmeistrite tsunftis tegutses mitu sellenimelist käsitöölisi. Eluaastatelt sobib vahest nimetatud meistriks kõige enam August Franz Königsman (1810-1866), kes nimetatud ajal oli seega 26 aastane. August Franz Königsmani isa Johann Goltlieb (1773-1836) oli Tartus tuntud ehitusmeister ja aastatel 1820-35 ehitusmeistrite tsunfti older-

mann. Poeg töötas isa käe all nii õpipoisi kui sellina, aastatel 1839-1858 oli ülikooli ehitusjuht, arhitekt K. Rathausi abiline. Tema töödest on Tartu ehitusmeistreid uurinud kunstiajaloolane N. Raid toonud esile linnahoonete ehitus- ning ümberehitusplaane, 1862. aastast pärineb temalt Varbuse postijaama plaan ning ehituseelarve. Nimetatud teade kinnitab tõsiasi, et Tartu ehitusmeistrite tööpiirkond ulatus Järvamaale (1792. aastal kavandas teine selle tsunfti meister J.A.S.G. Kranhals Norra mõisahooned).

Ehkki otseselt siia mitte puutuvana võib mainida O.M. v. Grünewaldti läbikäimist balti-saksa kunstniku Friedrich Ludvig v. Maydelliga. Kunstiajaloolase M. Männisalu uurimuse kohaselt võib viimast pidada Grünewaldtide hauakabeli (valmis ajavahemikus 1832-42) projekteerijaks.

19. sajandi teisel poolel kulges elu Koigi mõisas O.M.v. Grünewaldti poja Georg v. Grünewaldti käe all, kes jätkas isa majanduslikke suundumusi.

Vastavalt aja nõuetele hakati Koigis 1880-ndate aastate algul talusid päriseks müüma. Talude suurus kõikunud 32-65 tiinu vahel, vastavalt sellele oli ka müügihind 4000-5800 rubla piirides. Et G.v. Grünewaldt eelistanud ostjateks oma mõisa peremehi (erinevalt mõnest teisest mõisnikust) kinkisid talumehed härrale hõbepulmadeks 1887. aastal hõbekarika, prouale aga teekandiku ja tasse.

G.v. Grünewaldti nimega seostab rahvapärinus m. mõisakooli tegevust Koigis. Kool olnud kaheastmeline. Esimene aste "mänguaia" moodi - seal käinud põhiliselt mõisateenijate lapsed 3-10 eluaastani, teine, kõrgem aste kujutas 4-aastast kursust. Mõisa poolt ehitati kooli tarvis ilusad

kivimajad.

Tähelepanuväärne on antud teema seisukohast, et umbes sada aastat pärast 18. sajandi tulekahju oli Koigi mõis jällegi leekides. Omanike kroonika väidab, et 1896. aasta kevadel põles pool Koigi mõisat maha (ait, tööhobuste tall, viinaköök, maja, kus pesuköök ja korter, suur küün ning põllutöömashinate hoidla). Viimatinimetatud maja all olevast võlvi-ruumist, kus hoiti piiritusvaate, pääses tuli lahti. Seda tulekahju mäletasid hästi ka kohalikud elanikud 1929. aastal, teati veel meeste nimesid (Kenn ja Piilbaum - öövaht ja moonamees), kes Jüripäeva ööl läinud lahtise tulega viinavargile ja nende hooletusest süttinud piiritus. Tulekahju aastaks annab rahvapärinus 1900 või 1901 ning viin olnud tühjas küünis seoses viinamonopoli kehtestamisega (1900.a.) ning viinatagavarade realiseerimise raskustega. Tulekahju dateerimine sajandivahetusega tundub õigem olevat, kuna 1901. aastal koostatud mõisasüdameku plaanil on märgitud põhiliselt kõik samad majandushooned kui varasemal - 1869. aasta omal. 4-5 aastat varem toimunud häving oleks plaani koostamisel äramärkimist leidnud. Nii või teisiti, sellest kahjutulest härrastemaja pääses.

1902. aastal võttis Koigi mõisa oma valdusesse Werner v Grünewaldt, keda isa Georg oli lasknud põllumajandust praktiseerida Laimetsa mõisas Viljandimaal. Viimaseks mõisaomanikuks jäänud Werner v. Grünewaldt soovis samuti vastavalt aja mee- ja maitsele kodumaja ümber kujundada. Sel eesmärgil valmisid 1910. aastal Arnold Leitbergi ehitusplaani, mis eelkõige sisaldavad informatsiooni ajastule omaste kujundusvõtete (palkonid sissepääsude ees, uste kujundus jmt.) kohta, aga ka varasema plaanimaterjali osas.

"Uhked nad olid" - ütleb rahvasuu Koigi viimaste mõisaomanike kohta. Selle arvamuse üle ei julge tänapäeval enam otsust langetada, küll aga tundub, et Werner v. Grünewaldt oli kõva oma õiguste eest võitleja. Kui Eesti Vabariigi maareformiga mõisad riigistati, siis algasid protsessid võõrandatud varanduse eest tasu nõudmise küsimustes. Riigiarhiivis säilitatakse kirjavahetust W.v. Grünewaldti advokaatide (H. Nottbeck, S. Bremen) ja Põllutööministeeriumi vahel, kus vaidlustatakse tasu suurus inventari hindamise üle. Nimetatud materjal pakub paljugi huvitavat koduloolist teavet. Üksikasjalikult loetletakse mõisa elus- ja elutainventar, sealjuures nimeliselt hobused ja lehmad, nende tõug, põllusaadused, põllutööriistad alates rehepeksumasinastest ja lõpetades hobuserakmetega. Ükshaaval kirjutatakse üles ja hinnatakse sepikoja, puutöökoja, meierei, viinavabriku ning veskite sisseseade. Kahjuks härrastemaja kohta analoogne materjal puudub. 1919. aastal pöördus Haridusministeerium Põllutööministeeriumi ja Asutava Kogu maakomisjoni poole eraldada Koigi mõisa ruumid koos tarviliku maaga koolile ja teistele "kohalistele hariduslistele asutustele". Kool avati Koigi mõisas 1923. aastal. Vastavalt koolivalitsuse ankeedile 1936. aastal esitatakse mõisahoone plaan koos klassiruumide suuruse tabeliga. Kooliruumide seisundit hinnati heaks või rahuldavaks, koolipinke oli 90, vett saadi pumbakaevust. Rahul ei olnud käimlaga, mis õpilaste tarbeks oli väljas - külm ning ilma veeta. Koolile kuulus 14 ha 4900 m² maad, sellest hoonete all 1400 m², õue 200 m², mänguplats 7500 m² ja 2,5 ha suurune kooliaed. Koolile kuulus ka üle 4 ha põldu, lisaks heina-

maad ja metsa. Koolijuhatajale ning seal elavale õpetajale oli samuti põllu- ja heinamaa ette nähtud.

3. PEAHOONE ARHITEKTUURI KIRJELDAV ANALÜÜS

Mõisaarhitektuuri on mõjutanud mitmelaadsed tegurid nagu paikkonna maastikulised eeldused, mõisa sotsiaalmajanduslik olemus, mõisaomaniku isik, ajastu ehitusstiil jmt. Kunstiajaloolase H. Üpruse arvamusel iseloomustab Järvamaa mõisaansambleid intiimsus ja tagasihoidlikkuse veetlus. Lauskjate põldude vahel asuvad hoonegrupid ei oma eriti paraadseid planeeringuid. Esindusmõis Norra oma allikatele toetuva kanalitesüsteemiga on erandlik mitte ainult Järvamaal vaid kogu Eestis, Koigi mõisamaja kohta kehtib aga eeltoodud iseloomustus täielikult.

Võrdlemisi suur, ühekordne (keskrisaliidi osas kahekordne), liigendatud fassaadidega ja kelpkatusega kivihoone on ehitatud mitmes järgus. Eelnevat ehituslugu arvestades võib selle rajamist tähistada voosarv "1770". Aastane ajavahemik senistes käsitlustes levinud ehitusdaatumiga (1771.a.) ei oma hoone arhitektuuri seisukohalt erilist tähendust. Pealegi on võimalik arvestada ehitise valmimist nii katusepaneku või siis ka sisetööde lõpetamise järgi. Vastukäivaid teateid veelgi varasemate ehitusosade olemasolu kohta hoone kehandis pole praegustel andmetel võimalik kinnitada ega ka ümber lükata. Mõisamaja kannab 18. sajandi II poole iseloomulikke tunnuseid. Vormide tasakaalustatud koosmõjul põhinev hoonetüüp omab nii barokseid kui varaklassitsistlikke stiilielemente. Tagasihoidlik, rahulikes vormides barokkstiil (samuti hilisbarokk e. rokokoo) Eesti mõisaehitiste juures haakus sujuvalt uue - klassitsistliku arhitektuurilaadiga.

Varaklassitsistlikult pikaks venitatud korpusega Koigi

häärastemaja juures torkab baroklik kujundus silma eelkõige esifassaadil. Viimane on liigendatud kergelt eenduvate risaliitidega. Kolme akna laiust täiskõrguseni ulatuvat keskrisaliiti rõhutab kolmmurkviil ning nurgaliseenid teisel korrusel. Kitsamaid (2 akna laiuseid) otsarisaliite kujundavad madalad segmentkaarsed frontoonid ning rusteeritud nurgaliseenid. Suured, kuueruudulised aknad paigutuvad fassaadil ühtlases rütmis ning on ääristatud laiade krohvraamidega. Akende rüüdujaotus võis olla algselt ka tihedam, igatahes oli ehitusloolise materjalist näha, et 1811-12 aasta ümberhituse käigus asendati arvukalt aknaraame ja kindlasti tehti seda hiljemgi. Jällegi hoone ehitusloole toetudes võib arvata, et just nimetatud ajal täiendati esifassaadi klassitsistliku sammaspordikusega, mille moodustasid neli toskaana orderi sammast, ja nendele toetuv keskrisaliidi laiune sepišvõrega röödu teisel korrusel. Varasemat (18. sajandi lõpu tulekahju eelset) sissepääsu vormistust on olemasolevatel andmetel problemaatiline rekonstrueerida. Võib vaid oletada, et O.M.v. Grinewaldti selgitus käis peasissepääsu kohta, et tegemist oli puit-sammastega (miks muudu oli eraldi räägitud nende kivialustest), et tegemist oli pandusega või külgedelt ülesviivate treppidega, mis võimaldaksid sellist 4 samba paigutust, et nende vahele sai asetada kolm metallvõre. Igatahes lammutati sammaste alumine tahutud kividest põrand 1811-12 aasta ümberhituse käigus.

Vastavalt 1910. aasta ümberhitusprojektile ehitati klassitsistliku sammaspordikuse ümber puidust palkon - eest avatud ja külgedelt klaasitud akendega. Selline his-

toritsistliku dekooriga kaunistatud (rombikujulised aknad, puidust postidel kaarjad tugikäpad jne.) palkon oli ajastu üks meeliskujundusi. 1960-ndate aastate lõpul tehtud remonddiga avati portikus uuesti.

Koigi mõisamaja aiafassaadil on esifassaadiga analoogne kahekordne, kolmmurkviiluga kaetud keskrisaliit, otsarisaliidid eenduvad aga tiibadena. Kõikide risaliitide nurgad on kujundatud laiade murgliseenidega, mis põhikorrusel rusteeritud. Eenduvad otsarisaliidid on hoone põhikorpusest hilisemad. Selle kimituseks on eelkõige osa segmentfrontoonist, mis avastati arh. J. Jõgi poolt põhikorpuse ja eenduva osa vahelises seinapinnas pööningul hoone paremas tiivas. Eenduvate hoonetiibade lisamine võis toimuda 18. sajandi lõpul (peale tulekahju) või ka 19. sajandi algupoolel toimunud ümberehituse käigus. Nii oli algselt tõenäoliselt esi- ja pargifassaadi kujundus frontoonide osas sarnane - keskrisaliidil kolmmurk, otsarisaliitidel segmentfrontoon. 18. sajandi II poole arhitektuuri repertuaari kuulub frontoonide kaunistamine ovaalakende, omanike vappide, dekooriga. Kuna kinnimüüritud frontoonil võib näha väänlevat taimornamenti, siis esifassaadi otstel võisid algselt paikneda aknad, keskrisaliidi kolmmurkfrontooni viiluväljas aga omanike - v. Grünewaldtide vapikujutis, mille kilbil üksik, tugev kuusepuu.

Mõisamaja suhteliselt madal kelpkatus võis 1770-aastate ehituslaadi järgides olla algselt ka mõnevõrra kõrgem, tulekahjus, mis haaras sissepääsu eendehitise õlgkatuse, sai kannatada kindlasti ka põhikorpuse katus. Et katus veel 18. sajandil tänapäevases põhikujus ehitati, näitab otsa-

fassaadil säilinud barokne katuseaken. Fotomaterjali põhjal võib täheldada, et barokses raamistuses katuseaknad paiknesid ka hoone tagafassaadil kahel pool keskrisaliiti.

Fassaadi dekoratiivelementidest tuleb eraldi märkida tagafassaadi keskrisaliidil korruste vahel girlandide ja rosettidega ehisvööd.

Tagafassaadi keskel avanes uks laiale, parki hoonega siduvale terrassile. Saali kaaraknad asendati nelinurksetega 1811-12 aasta ümberehituse käigus, tõenäoliselt pärineb samast ajajärgust ka eelpoolkirjeldatud vahevöö. Kokkuvõttes võib öelda, et Koigi mõisa härrastemaja eksterjööris domineerib hilisbarokne (varaklassitsistlik) arhitektuurikäsitlus, mida klassitsismi lisandid, nagu sammportikus, oma tagasihoidlikus teostuses oluliselt ei muuda. Tänapäevaks on hoone vaesestunud mitme olulise ehituselemendi - ukseid, rõdu, katuseaknad jt. - võrra. 1968. aastal hoone paremale tiivale lisatud kahekordne juurdeehitus on muidugi probleem omaette, tõenäoliselt aga praegustes tingimustes lahendamatu.

INTERJÖÖR

Mitmetest ümberehitustest hoolimata on Koigi mõisamaja algne plaanilahendus veel loetav. Juba varasema hoonetüübi puhul täheldatud kesktelje suhtes enam-vähem sümmeetriline kavatis on aluseks ka 18. sajandi II poole mõisamajale. Koigis paikneb esiküljel avar vestibüül, selle taga viimasega võrdlaine saal. Vestibüüli kujundus tekitab praegu mitmeid küsimusi. Esmapilgul torkab silma ilus barokne uks paremas seinas, mis on aga sekundaarsel asukohal ja kõrguse tõttu põrandast mitte kasutatav. Ilma lähemate kohapeal-

sete uuringuteta jääb lahtiseks ka omaaegne saali ukse (uste) asukoht, mis võis(id) olla kesktelje suhtes nihutatud. Vestibüüli vasakult poolt viib lihtne puittrepp teisele korrusele. Nii trepi asend kui tagasihoidlik teostus tuletab esmapilgul meelde Norra mõisamaja vestibüüli. Kui Koigis, kus teine korrus vaid osaliselt välja ehitatud, on trepi selline asend veel võimalik, siis Norra puhul, kus teisele korrusele jäid esinduslik vestibüül ja saalid, mõjub see arhitektuuriloogikale vastukäivana. Kummalgi pool saali ja vestibüüli paiknevad ruumid Koigi mõisahoones anfileadses reastuses (1836.a. ümberehitus?). Praegu on ruumijaotus keskkoridoriga lõhutud.

Paljude siseviimistluselementide (ahjud, põrandad, seinaja laekaunistused) osas on Koigi mõisamaja praegusel kujul võrdlemisi vaene. Esiletõstmist vääriavad aga mitmed rokokooliku ornamendiga kaunistatud siseuksed - juba nimetatud üks vestibüülis ning ülakorrusel.

Kunstiajaloolased on leidnud sarnasust Koigi ja Särgvere mõisahoone uste juures ning oletanud mõlemal juhul seost Tartu ehitusmeistrite tööga. Särgvere mõisa seinakapi uksi on võrreldud stiililt samalaadse portaaliga Tartus Võimla t. 2. Teame, et Koigis juhendas arhitekt Königsman sisemisi ümberehitustöid, kuid tema tegevusaja - 1830-ndad aastad - jaoks tundub taoline laad juba "vananenud" olevat. Siinõeldu on vaid osaline küsimuste püstitamine - võimalikuks lahenduseks on tarvis põhjalikku uurimistööd.

Et uste asendit on ümberehituste käigus muudetud, selgub ka O.M.v. Grünwaldti teatest, et 1811/12 aasta remondi ajal asetati üks majauks (?) kohale, kus asub käimla. Hoone paremas tiivas on tänapäeval tõesti veel üks stiilne uks, mille kõrval 1910.aasta plaanil paiknes tõesti käimla.

4. LÕPETUSEKS

Käesoleva töö eesmärgiks oli Koigi mõisa härrastemaja arhitektuuriajalooline analüüs, siinkohal tahaks aga rõhutada nimetatud hoone seost ümbritseva keskkonnaga. 18. sajandi III veerandi lõpul rajatud peahoone kuulub ajastusse, mil Eesti mõisaarhitektuuris kujunes oma põhielementides ja ilmes välja ansambel kui terviknähtus. Pea ainuvalitsevatena esinesid 18. sajandi mõisaansamblite planeeringus regulaarsed tendentsid, mille kujunduslikud põhiteljed määras peahoone kompositsioon. Reeglina on ansambli ülesehitusideed ajas püsivamad kui konkreetsed ehitised või nende dekoratiivset külge puudutavad stiilielemendid. Avar, teega piiratud muruväljak peahoone ees, mis oli iseloomulik 18. sajandi pargikujundusele, on jälgitav ka tänapäeval. Raskem on leida peahoone taha jäänud müüri piiratud regulaarse pargiosa tumusjooni. Hooldust vajaksid ka regulaarpargile 19. sajandil liidetud vabakujunduslikud puistud peahoonest läänes ning allee mõisa suunduval teel.

Parki kui üht olulist ansambli komponenti ei tule ka tänapäevases restaureerimistegevuses alahinnata - alles koos sobiva haljastusega pääseb täielikult mõjule Koigi mõisahoone väärikas arhitektuur.

Majanduselu iseloomust sõltus mõisa kõrvalhoonete arv ning otstarve, ajastu arhitektuurisuundumusest aga paigutus ja ehituslik ilme.

Nii on majandushoonete ansambel korduvalt uuendamist vajanud, arvestades lisaks veel mitmeid laastavaid tulekahjusid mõisasüdamikus. Tänapäeval on kõrvalhooneid säilinud

võrdlemisi arvukalt ning need paiknevad põhiliselt pargi idaküljel tihedates rühmades. Põhimõte, et arhitektuurilt ja kasutusviisilt esinduslikumad hooned (häärber, sõiduhobuste tall, ait) asusid peahoone vahetus läheduses, teised aga kaugemal alaansamblitena, on leidnud sajandeid rakendamist. Arhitektuurselt väärib praegu kõige enam tähelepanu kõrge astmikfrontooniga historitsistlik meiereihoone, mis koos peahoonega kuulub arhitektuurimälestiste nimekirja.

KASUTATUD ARHIIVIMATERJALID JA KIRJANDUS

Ajalooarhiiv f. 1687, 2469

Riigiarhiiv f. 58, 1108

Eesti Ajaloomuseum f. 13, 66, 70, 104

Fr.R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum f. 200

KRPI arhiiv A-423, A-647

Grünewaldt, O.v. Vier Söhne eines Hauses. Bd. I. Leipzig, 1900

Hupel, A.W. Topographische Nachrichten von Ehst-, Liv- und Kurland, III Bd. Riga 1782

Pirang, H. Das baltische Herrenhaus. I-II. Riga 1926, 1928

Schilling, E. Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit den Schwedenzeit Hannover-Döhren 1970

Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani (Koostaja N. Raid), Tln. 1987

Wistinghausen, H.v. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. u 19. Th. Hannover-Döhren 1975

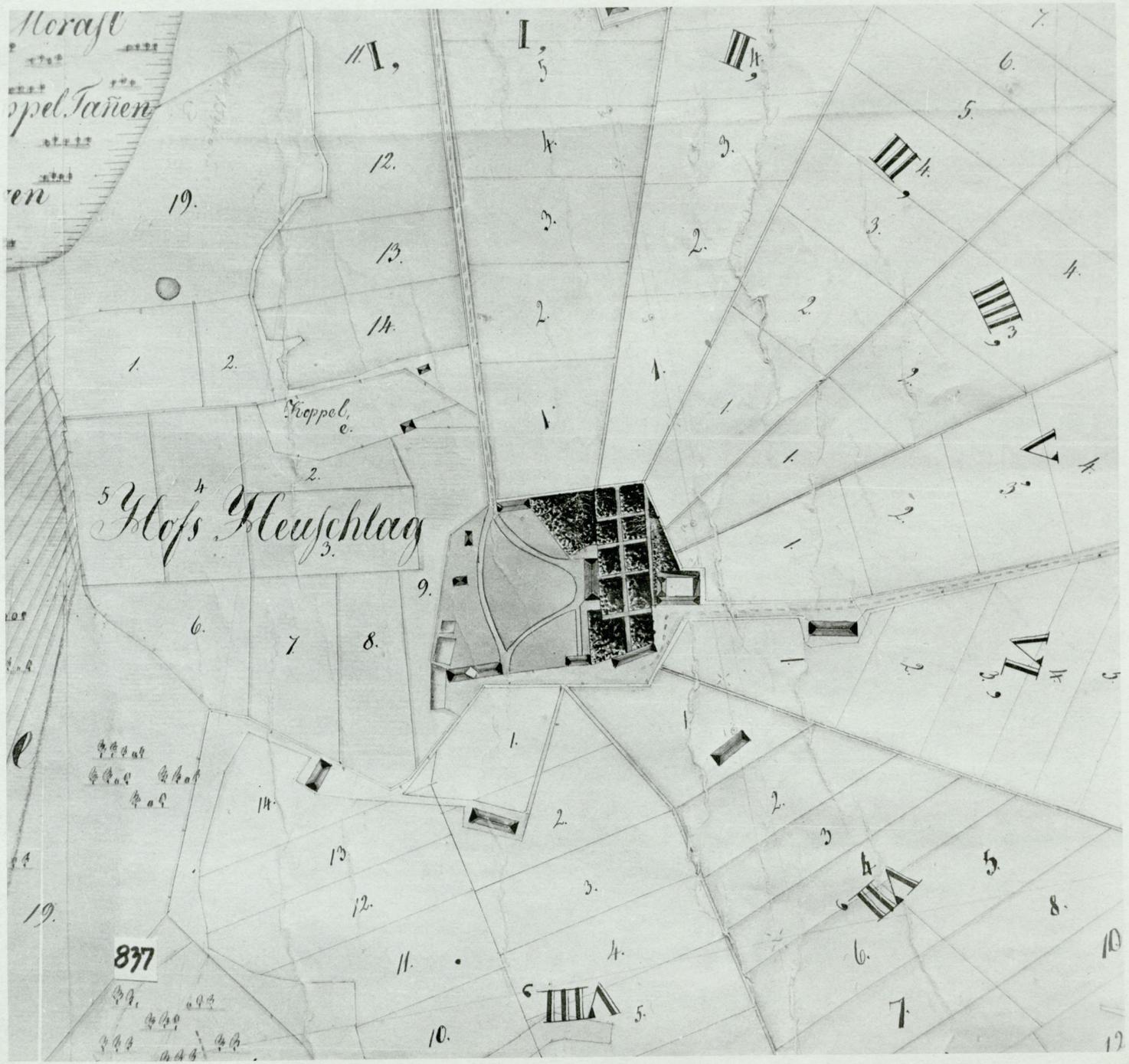
Üprus, H. XVIII-XIX sajandi ehitusmälestised jutustavad... In: Paide rajoonis (artiklite kogumik) Tartu 1972

Lisaks on kasutatud mitmesuguseid teatmeteoseid, aadresskalendreid, genealoogilisi käsiraamatuid, kunstiajaloolisi üldkäsitlusi

FOTODE JA ILLUSTRATSIOONIDE NIMESTIK

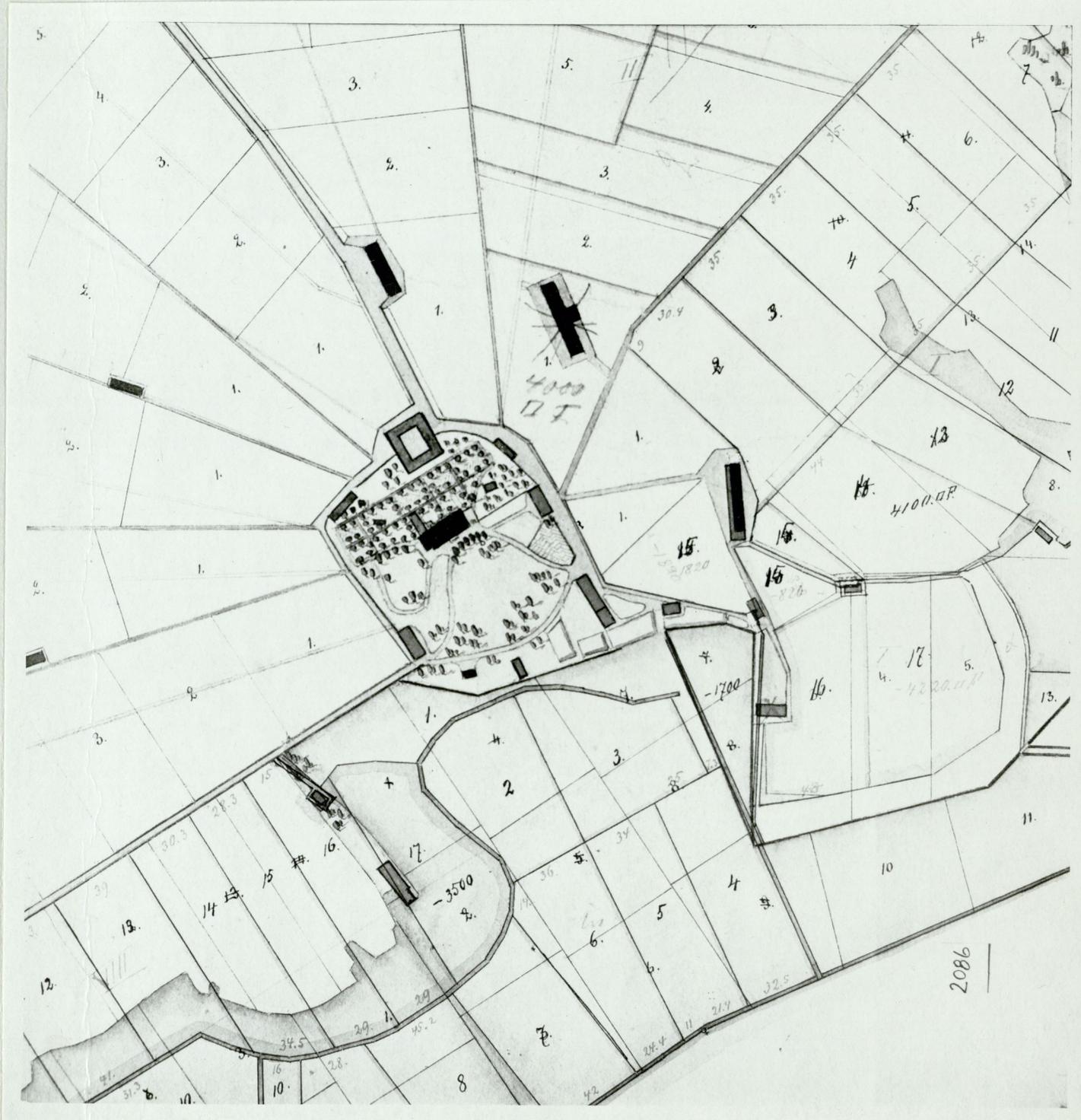
- 1. Mõisasüdamiku plaan 1867.aastal.
- 2. Mõisasüdamiku plaan 1901.aastal.
- 3.-7. Peahoone esifassaad 20.saj.I poolel.
- 8. Peahoone esifassaad 1995.aastal.
- 9. Esifassaadi portikus 1995.aastal.
- 10.-13. Peahoone pargifassaad 20.saj.I poolel.
- 14. Peahoone pargifassaad 1995.aastal.
- 15. Pargifassaadi keskrisaliit 1995.aastal.
- 16. Barokse kujundusega katuseaken (1995.aastal).
- 17. Fragment omaaegsest pargifassaadi frontoonist (praegu hoone põhikorpuse ja parempoolse tiiva vahelises seinas).
- 18. Peahoone sisevaade (saal) 20.sajandi I poolel.
- Mõisa kõrvalhooned 20.sajandi I poolel:
- 19. Meierei.
- 20. Mõisateenijate maja (hilisem postkontor).
- 21. Osa peahoone 1910/11 aasta ümberehitusprojektist (5-1 lehel).
- 22. Peahoone (kooli) I ja II korruse põhiplaanid 1936.aastal (3-1 lehel).

1995.aasta fotode autor on J.Jõgi. Ülejäänud fotod on reprod kohalike elanike ja J.Vali erakogu fotodest.



1.

25



2086



3.



Naigi 6rd algnool 14. III. 26.

4.



5.



6.



Класс. Интернат 1924 г.

7.



8.



9.



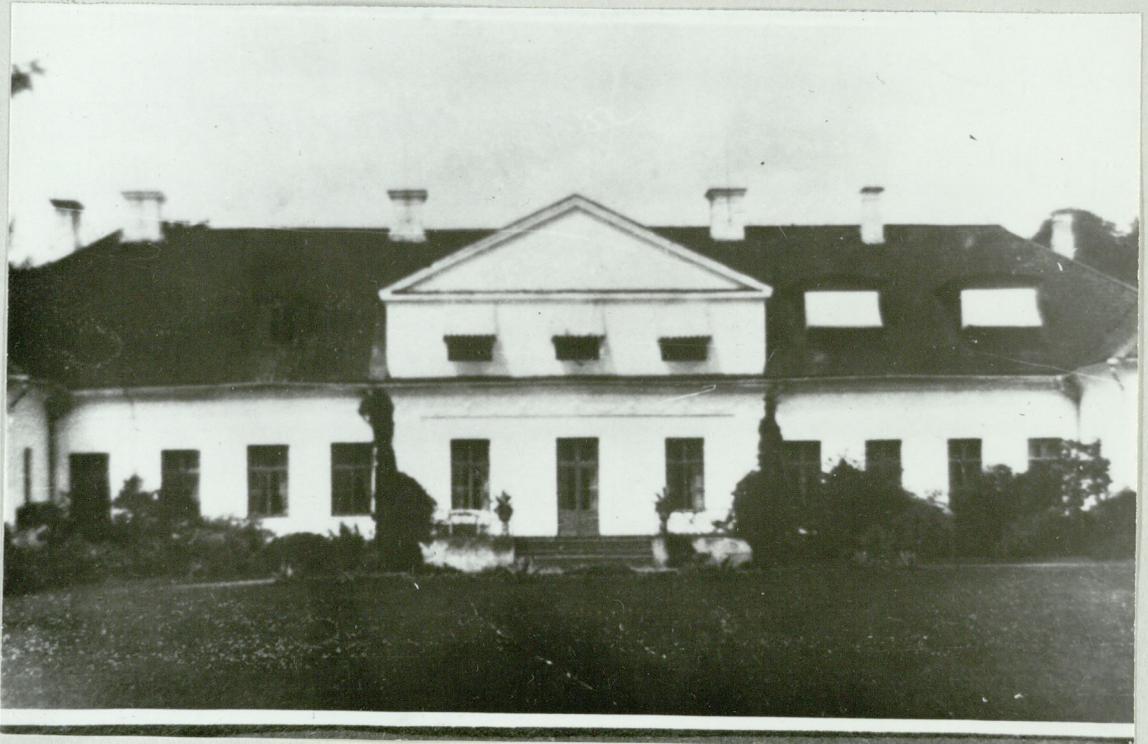
10.



11,



12.



13.



14.



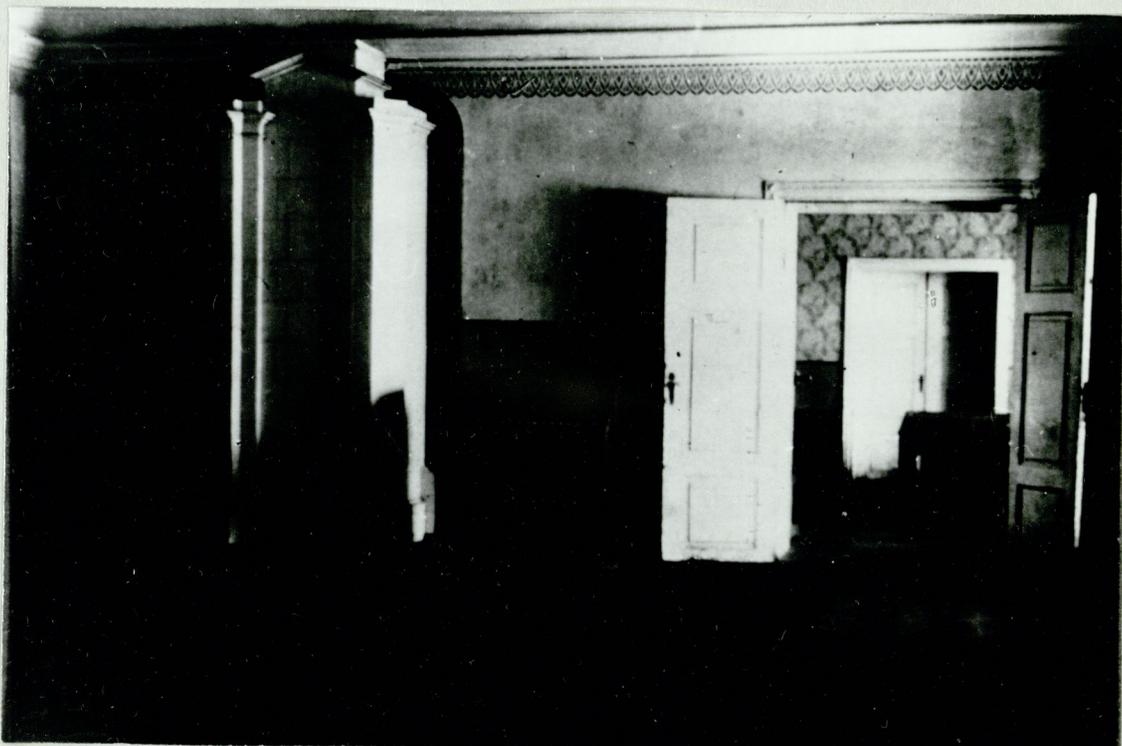
15.



16.



17.



18.



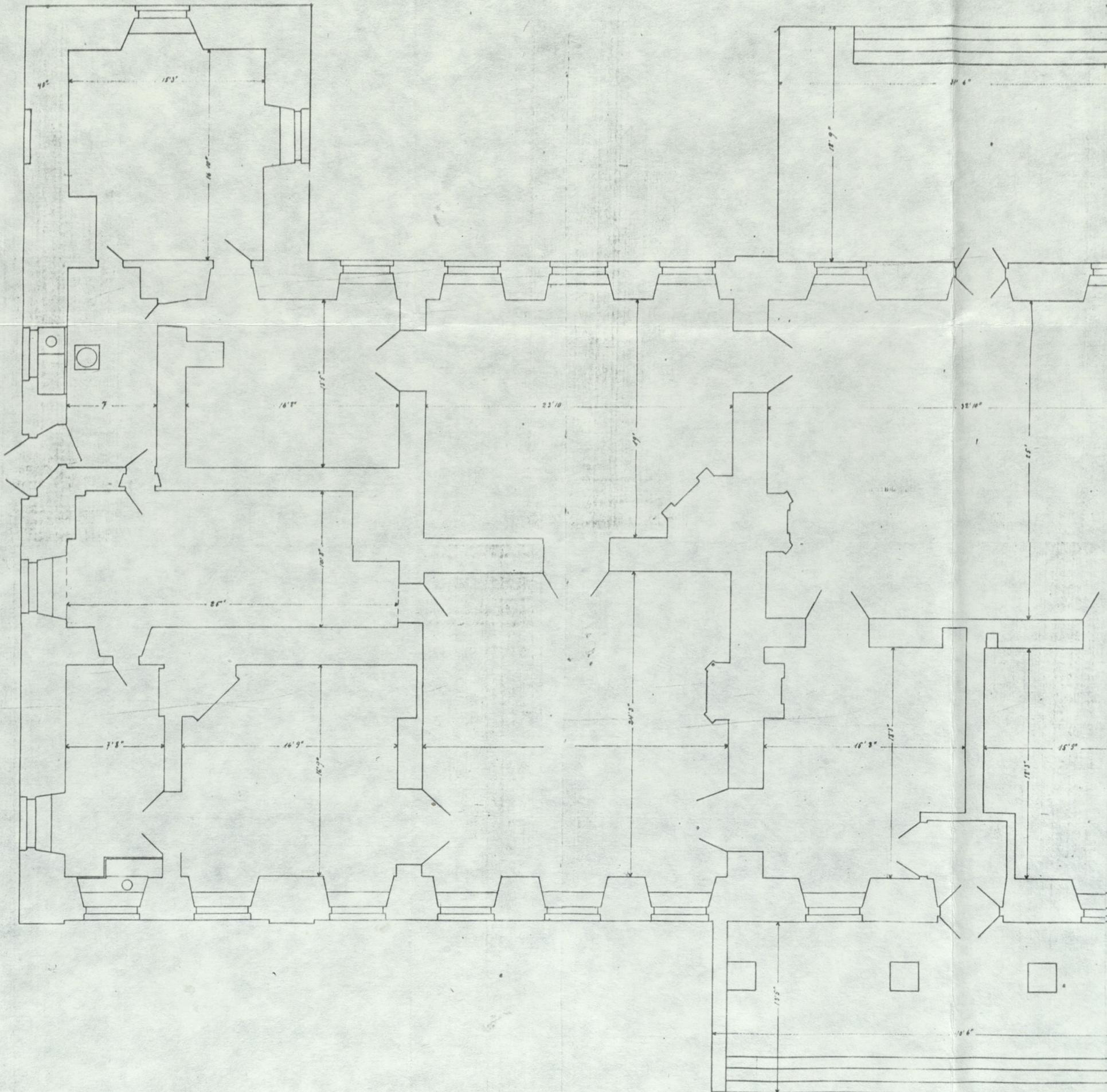
19.



20.

GRUNDRISS DES HERRENHAUSES

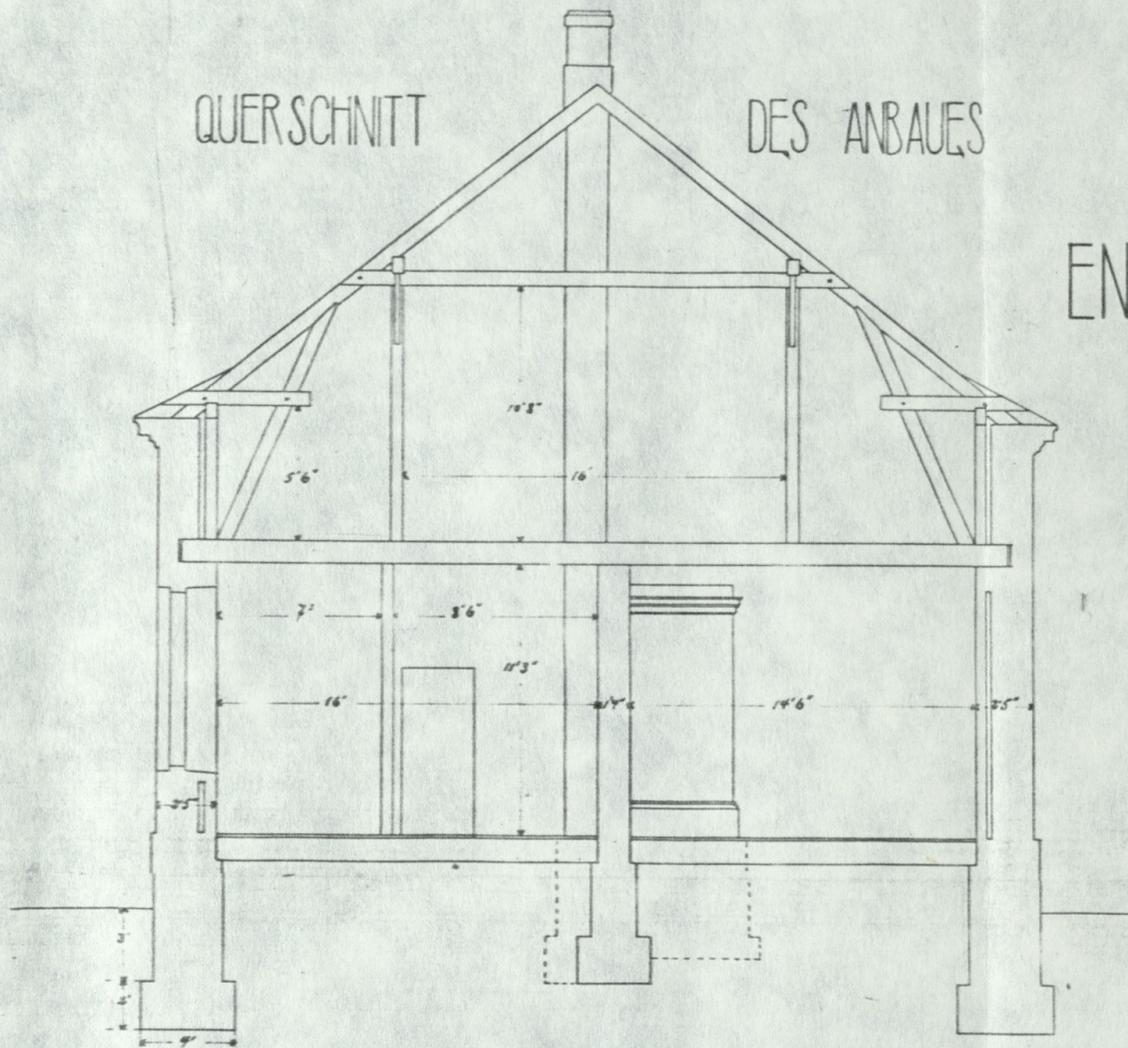
AUFGENOMMEN IM JANUAR DES JAHRES



Handwritten text in the top right corner, possibly a name or date.

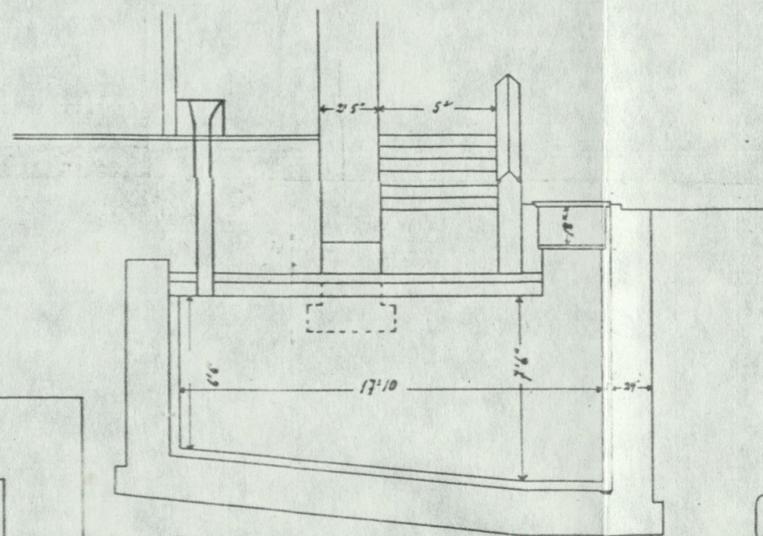
QUERSCHNITT

DES ANBAUES

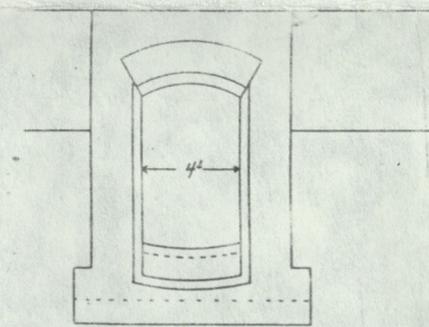


ENTWURF EINES ANBAUES ZUM HERRENHAUS IN KOIK

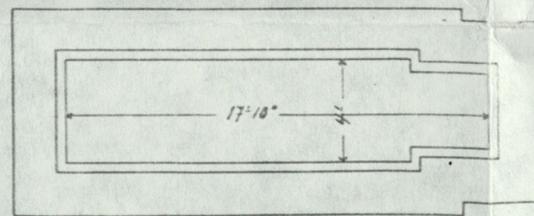
LÄNGSSCHNITT DER ABORTGRUBE



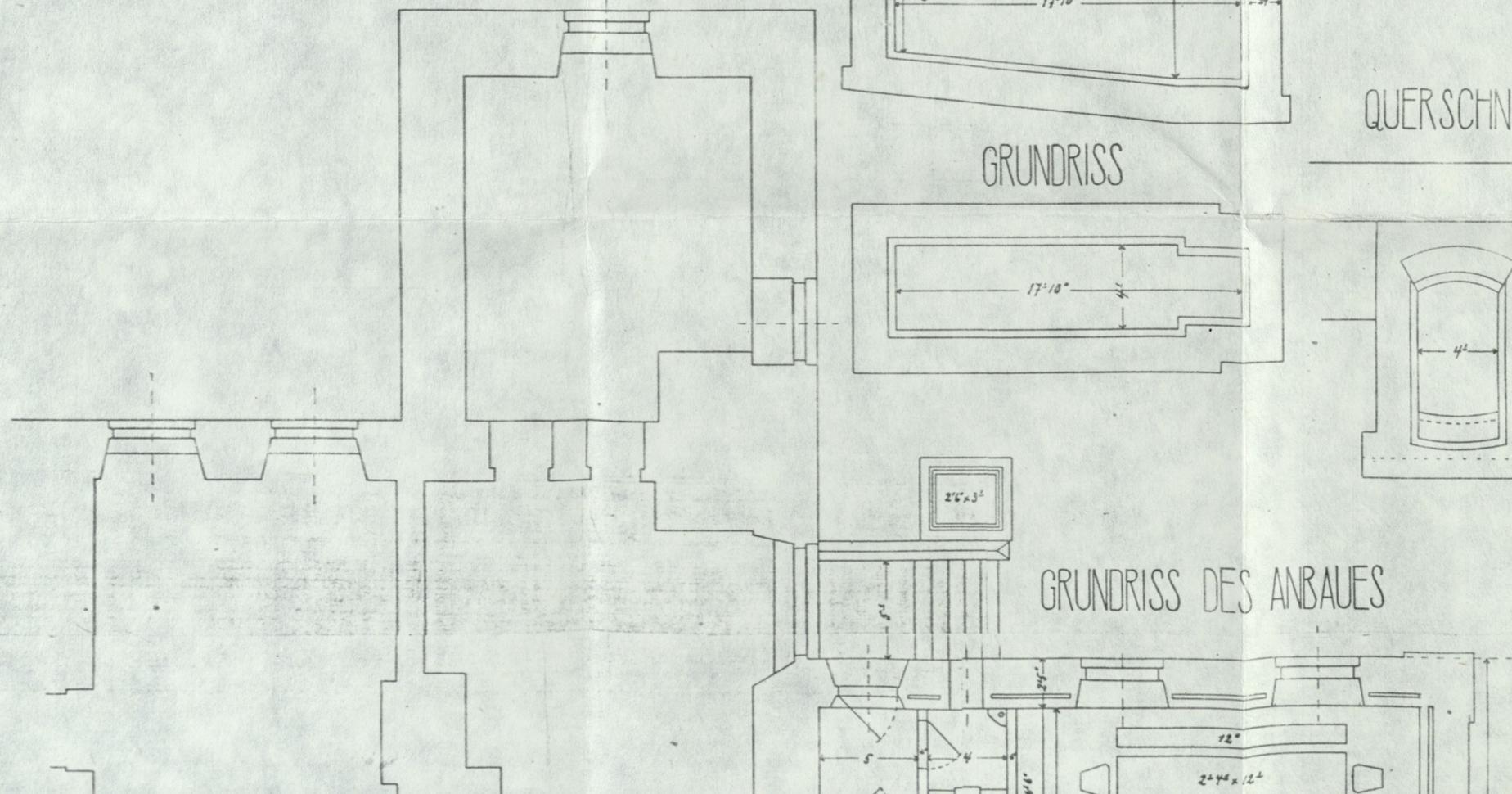
QUERSCHNITT

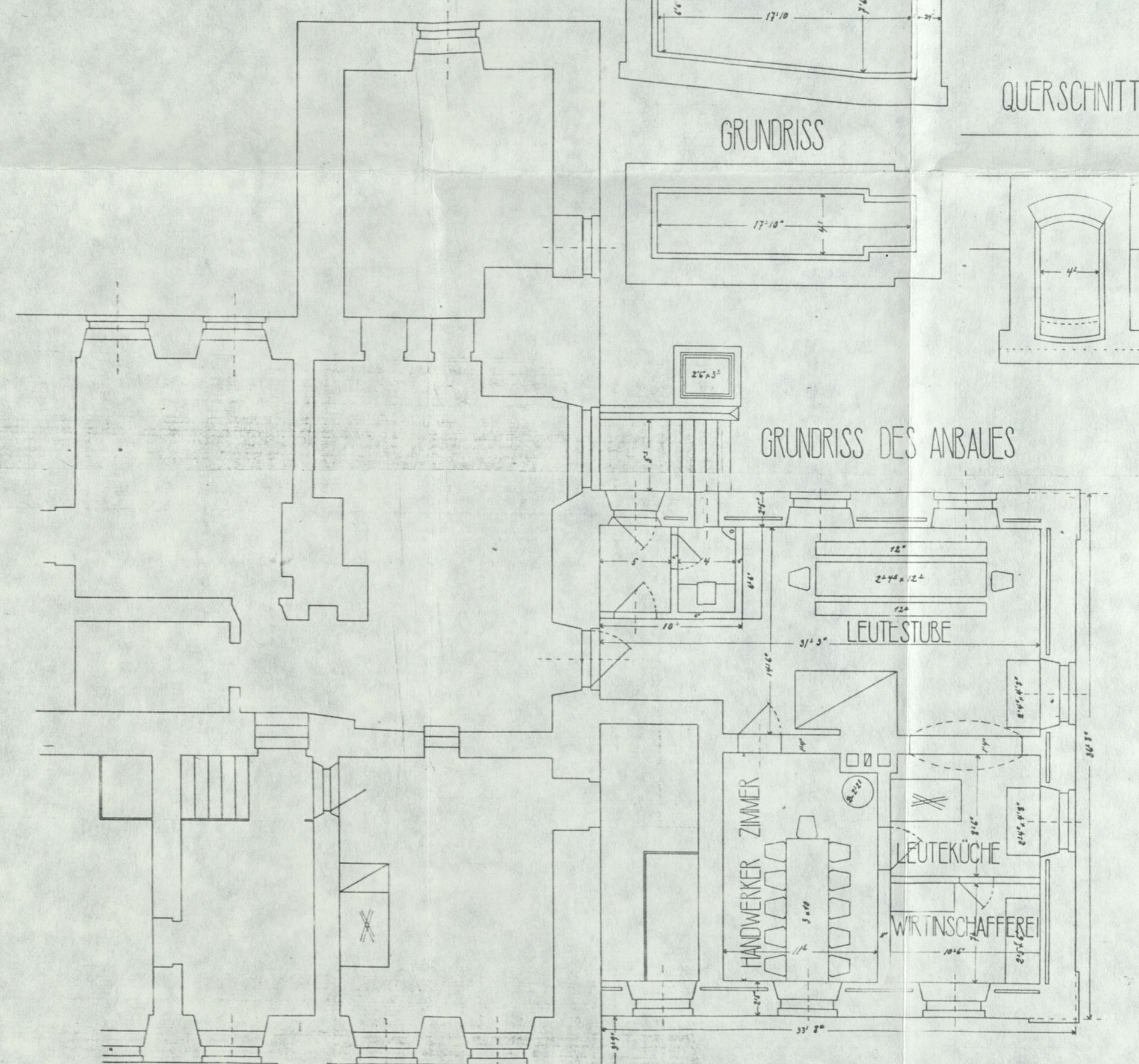


GRUNDRISS



GRUNDRISS DES ANBAUES





GRUNDRISS

QUERSCHNITT

GRUNDRISS DES ANBAUES

LEUTE-STUBE

LEUTEKÜCHE

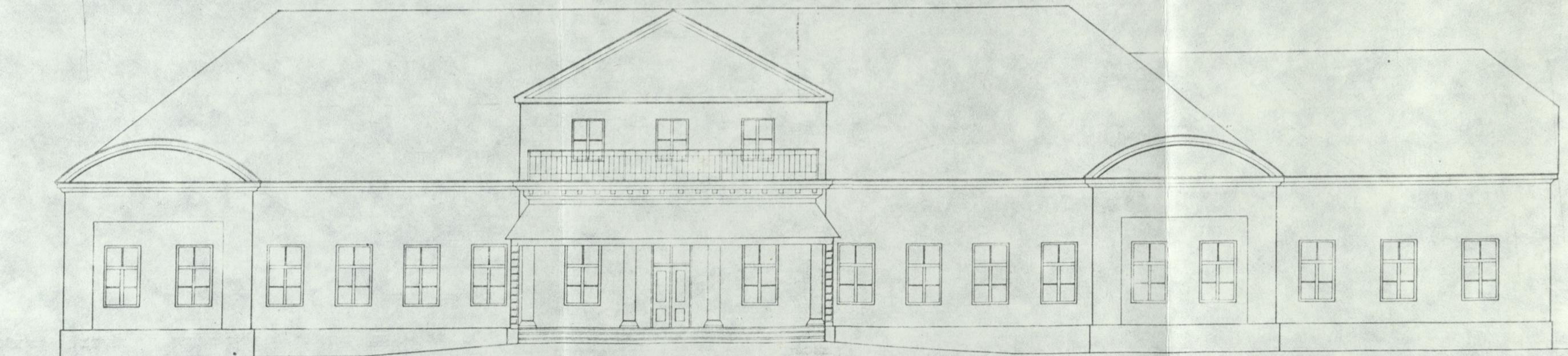
WIRTSCHAFFEREI

HANDWERKER ZIMMER

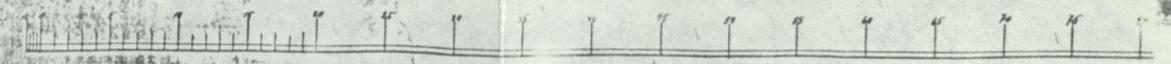
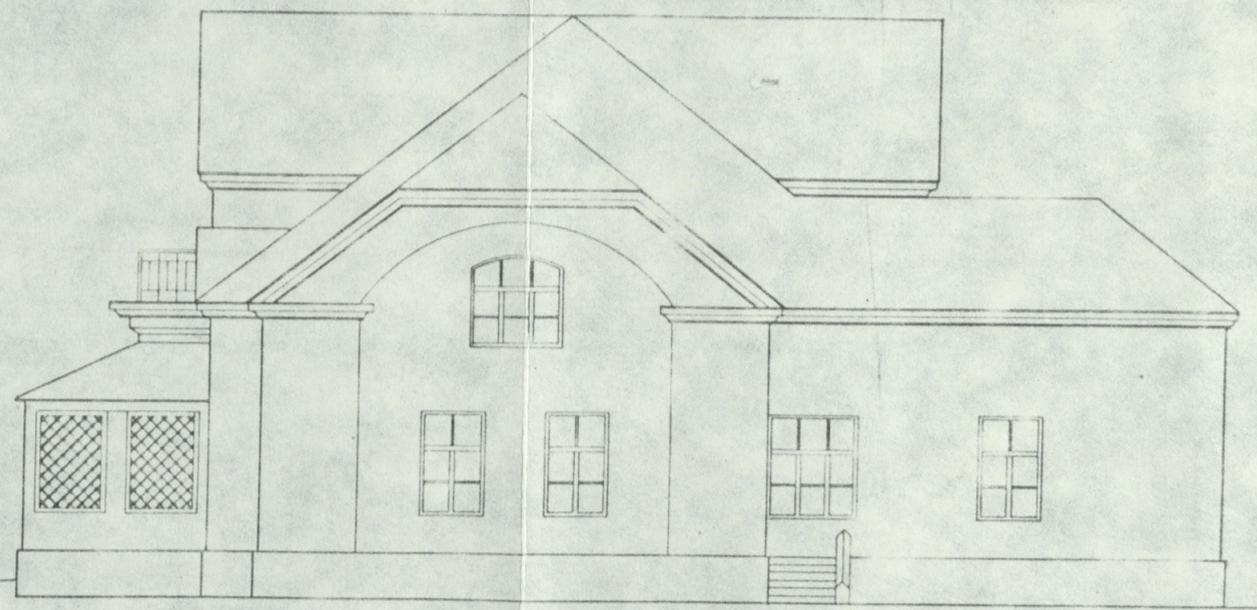
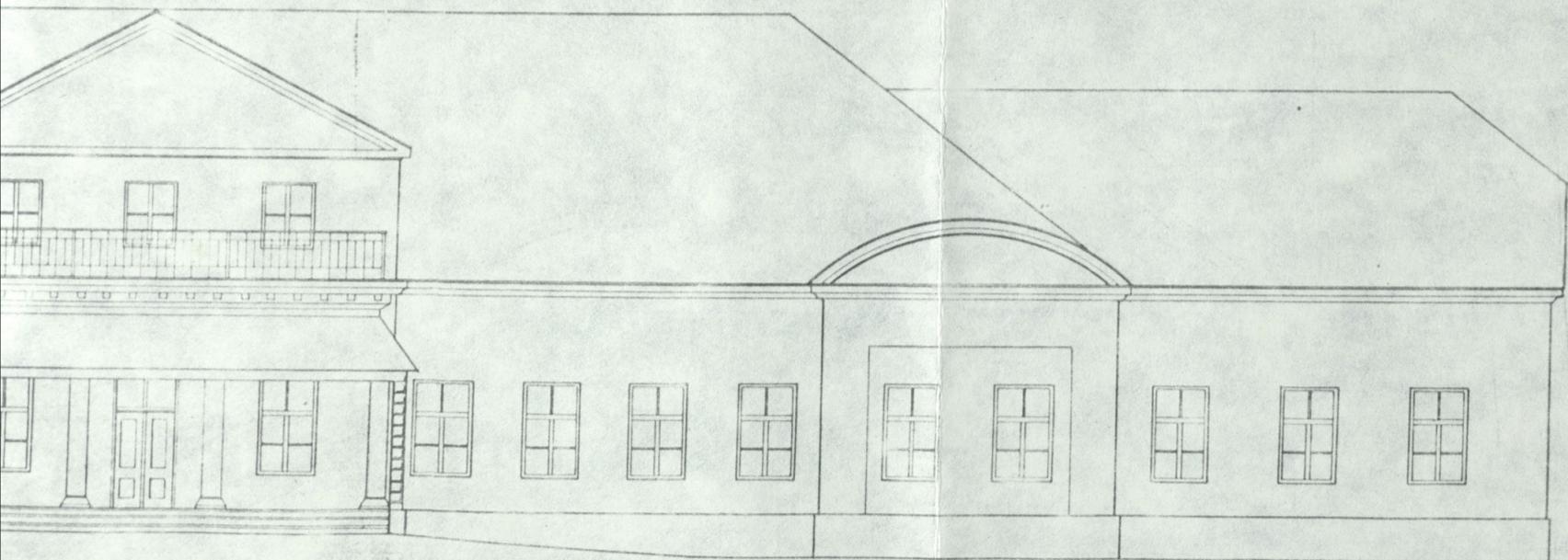
Arnold Söbberg

37
 1
 15.11.1931
 1.1.1931
 1.1.1931
 1.1.1931

ENTWURF EINES ANBAUES ZUM HERRENHAUS IN KOIK



ANBAUES ZUM HERRENHAUS IN KOIK



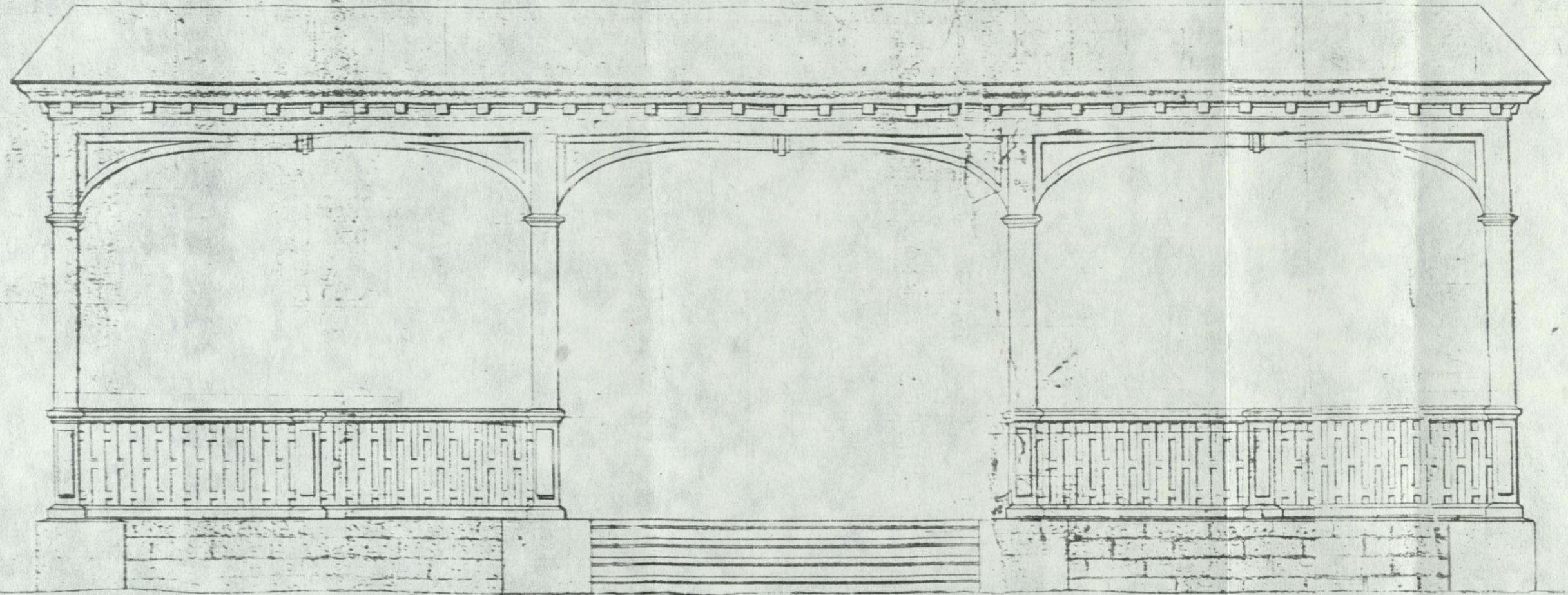
HERRENAUS IN KOIK



HERRENHAUS IN KOIK

ERDWURF ZUM UNTERAU D. VERANDA (VARIANTE)

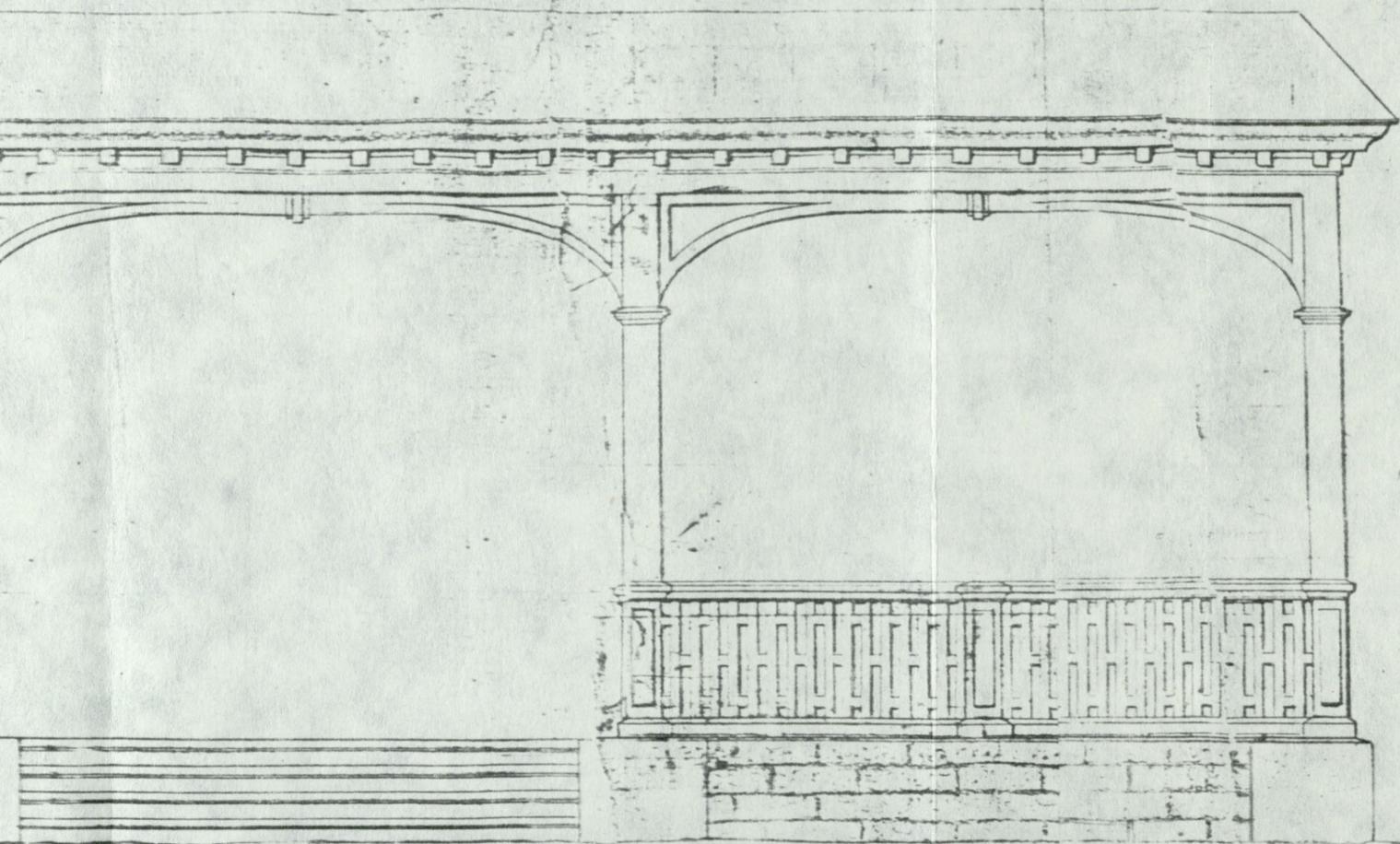
Architectural drawing
Herrenhaus in Koik
Erdwurf zum Unterau d. Veranda
Variante



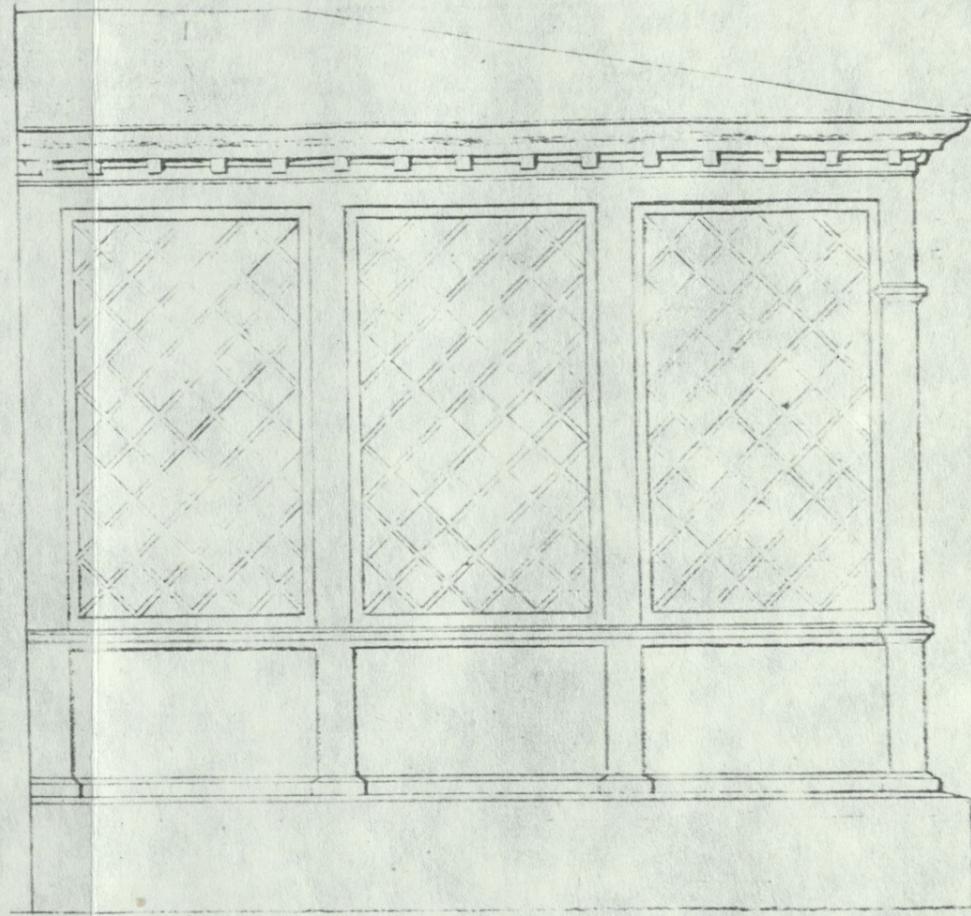
VORDERANSICHT

HERRENHAUS IN KOIK

Entwurf zum Umbau d. Veranda (Variante)



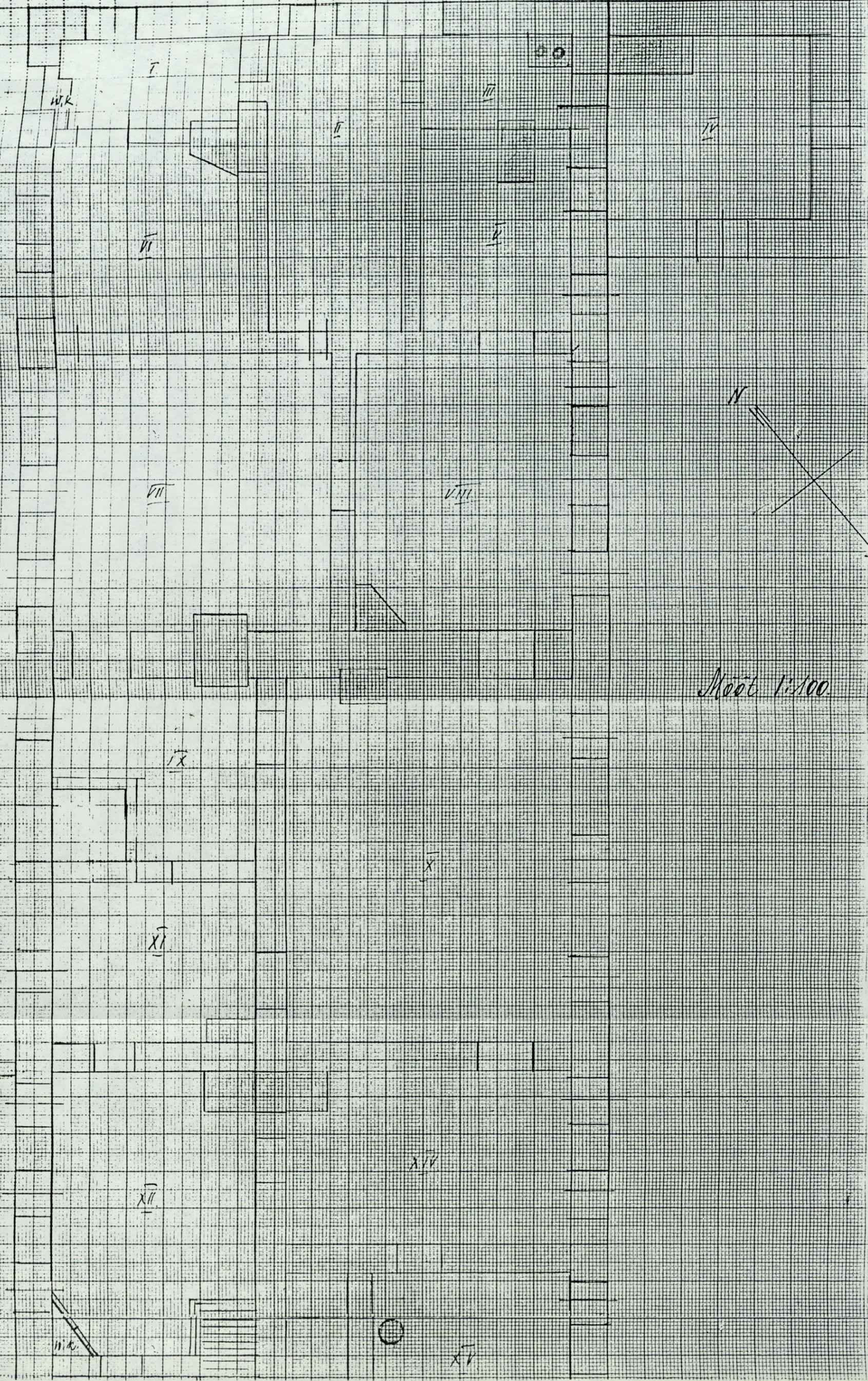
VORDERANSICHT



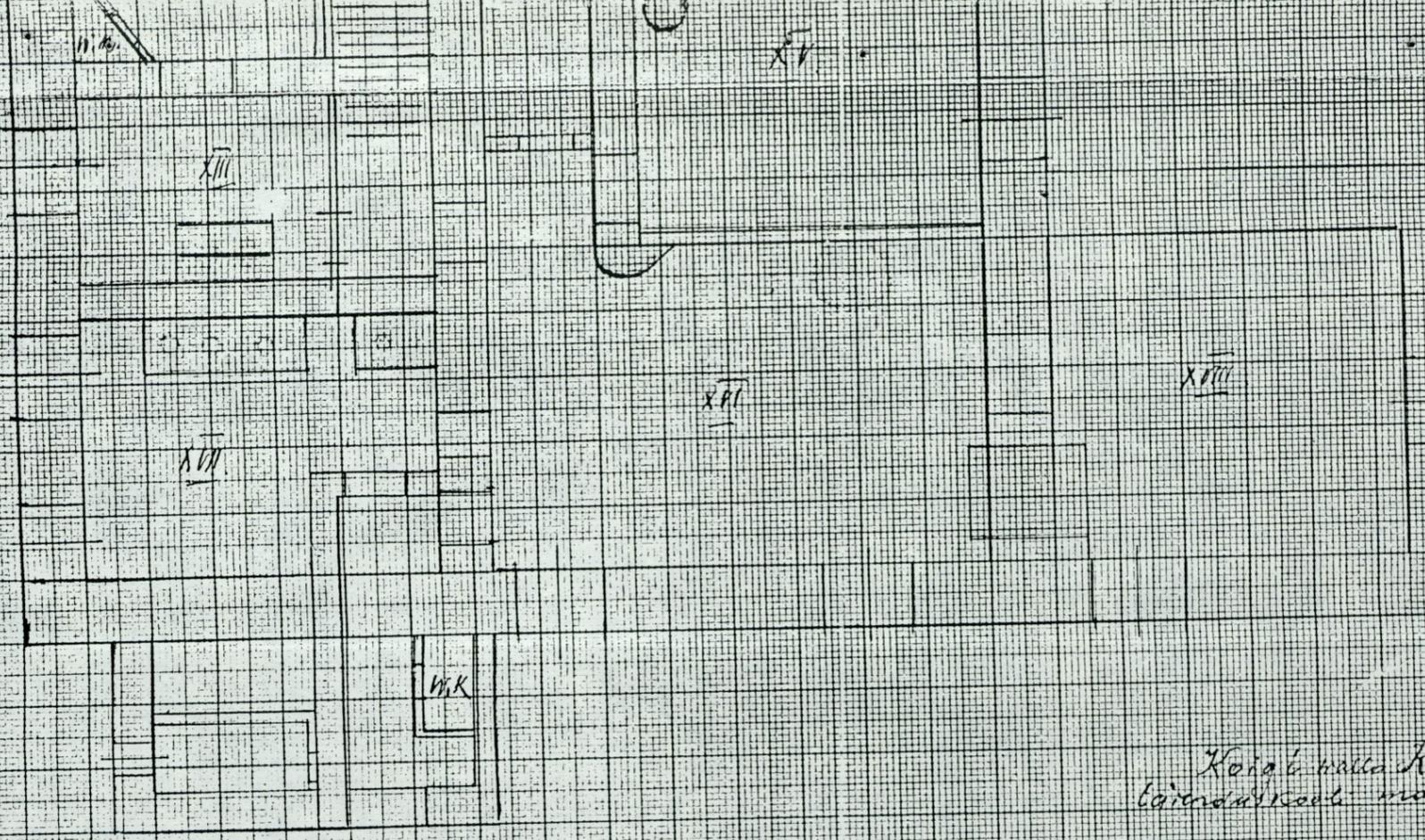
SEITENSICHT

Kõlge valla Kõlge 6 nr. alg- ja lüügenduskooli järvemaal

Koolimaja I korruse põhiplaan



Mõõt 1:100



Kõigi nalla kõigi alg ja
 laenduseks mõne põhiklaasi
 I kord (lisa all).

Ruumid I korralt

Mõõt 1:100

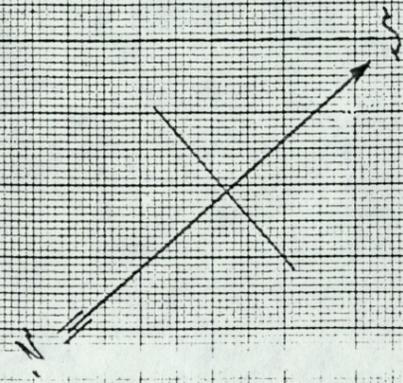
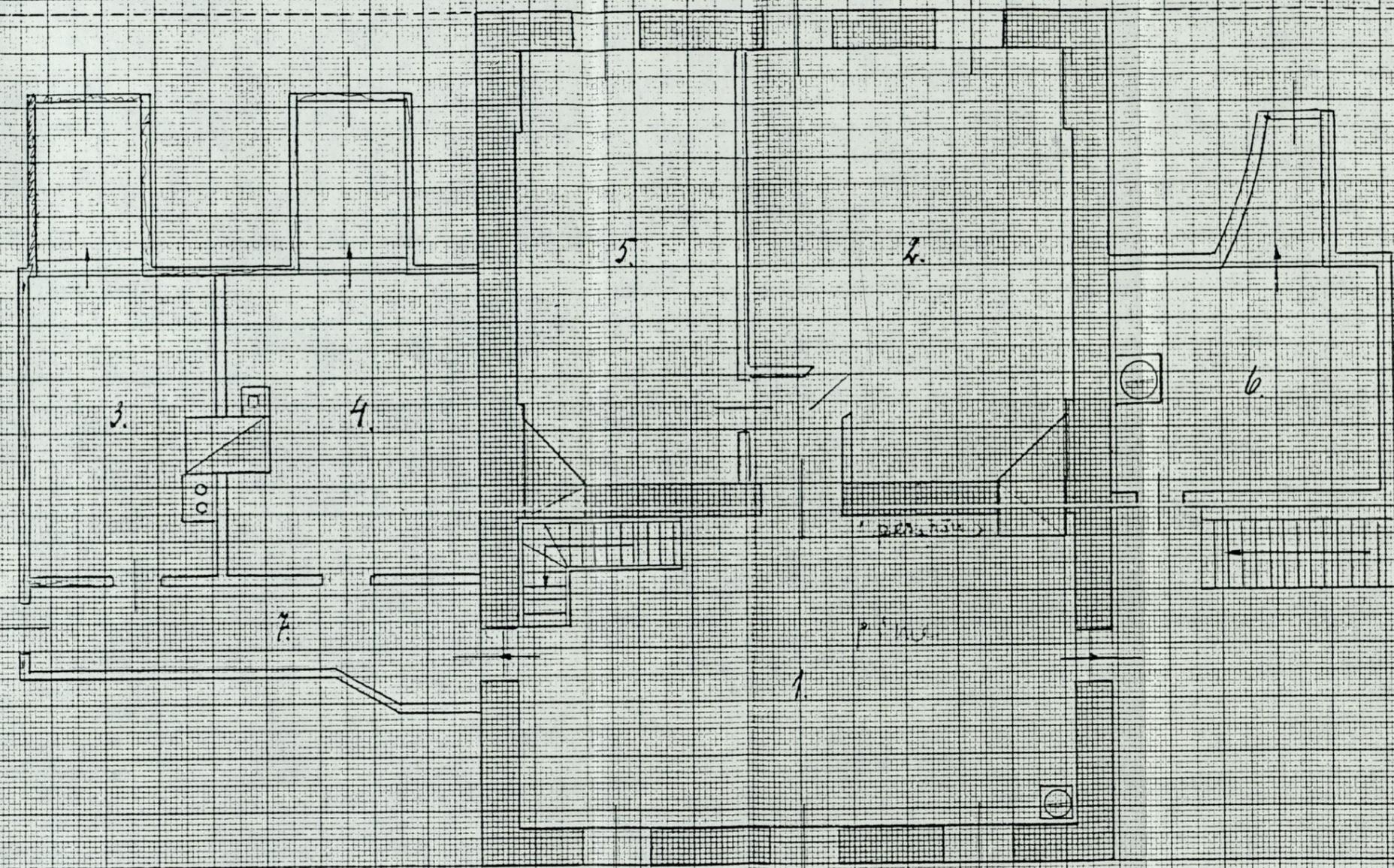
Mõõtkarud 1:200

| Ruumid | Ruumid alustarbe | Ruumid alustarbe m² | Klaasid alustarbe m² | Ruumid alustarbe m² |
|--------|----------------------------|---------------------------|----------------------------|---------------------------|
| I | Õpetaja korter I kuba | 11,75 | | 3,95 |
| II | " " " II " " | 2,8 | | 3,95 |
| III | Õpetajate köök | 8,6 | | 3,95 |
| IV | II õpetaja korter | 25,2 | | 3,95 |
| V | " " " " " " | 19 | | 3,95 |
| VI | I klass | 24,3 | 1,6 | 3,95 |
| VII | II-III klass | 57 | 1,40 | 3,95 |
| VIII | Õpetajate klass | 45,5 | 1,86 | 3,95 |
| IX | Koridor - müüktööm ruum | 22,6 | | 3,95 |
| X | Saal - väimeetmis ruum | | | |
| | mis alllas ja kudemis ruum | 1,1 | 1,13 | 4,33 |
| XI | Koolijuhataja I tuba | 33,7 | | 3,95 |
| XII | Koolijuhataja II " " | 35 | | 3,40 |
| XIII | " " " " " köök | 11,5 | | 3,40 |
| XIV | Kooli kaminale | 35 | | 3,95 |
| XV | IV klass | 26 | 1,7 | 4,6 |
| XVI | Sõjajätku (ruum) | 37,8 | | 4,6 |
| XVII | Õpetajate köök | 16 | | 3,40 |
| XVIII | Lõunaruum | 26 | | 3,95 |

Märkus: õpilaste klosetid asuvad korruse väljastpoolt

Koogi valta Koogi alg- ja täiendussool järvamaal.

Koolimaja tüüsi konna põhisplaan.



Mast 1:100

b. Lindralu